

„Venku něco zaslechneš a osloví tě to, to je mateřština.“ Metadiskurzy o jazyce romských žen z Kotle

„You go out and you hear it and this calls you, this is the mother tongue.“ Kotel Roma women’s metadiscourses on language.

Abstract

This article is based on a six-months ethnography at the “Center for work with street children” in Kotel – a small town in Bulgaria, presented by its municipality as an “example of understanding and integration of the Roma”. Sharing their daily tasks, I had the opportunity to observe how my Romani colleagues shift between using Bulgarian, the official language of the country, and Romani. When I asked them to explain how and why these shifts occurred, I discovered an “epilinguistic tension” (Canut, 1998) between adherence to the official norm and their desire to use their mother tongue. In this text, I describe how their meta-discourses about language reflect the effects of linguistic policies and ideologies in past and present Bulgaria and two contrasting language ideologies related to notions of nationality, race/ethnicity, and citizenship. Adhering to the Center policy of using only Bulgarian but also expressing their desire to use their “mother tongue”, my interlocutors are living an unresolved tension between assimilation and resistance, homogenization and emancipation.

Keywords

Roma, Bulgaria, language ideologies, epilinguistic discourses

Jak citovat

Salvatore, C. (2026). „Venku něco zaslechneš a osloví tě to, to je mateřština.“ Metadiskurzy o jazyce romských žen z Kotle. *Romano džaniben*, 32(2), 27–58.

DOI: <https://doi.org/10.66576/p563qj44>

1 Camilla Salvatore, Ph.D., působí jako výzkumná pracovnice v CELRIS (Centre de Recherche Sur Les Liens Sociaux) na Université Paris Cité. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9696-9349>. E-mail: salvatorecamilla8@gmail.com

Úvod

V březnu 2021 jsem zahájila terénní výzkum v Kotli, malém městě ve Východní Staré planině v Bulharsku. Místo jsem nevybrala náhodně. Zaprvé jsem s ním měla předchozí osobní zkušenost (v létě 2017 jsem tam byla v rámci projektu Evropské dobrovolné služby), která mi umožnila navázat kontakty s místními. Zadruhé se nacházelo v blízkosti města, kde jedna z mých školitelů prováděla terénní výzkum, což usnadňovalo naše setkávání. Zatřetí má město zajímavou minulost. Během osmanské nadvlády byl Kotel důležitým obchodním centrem celé říše pro obchod s vlnou a textilem a těšil se relativní nezávislosti, protože bohatí *čorbadžijové*² (vlastníci půdy) žijící ve městě platili tribut osmanským správcům, aby se tam nemohli usadit Turci. To vysvětluje, proč město získalo označení „pevnost bulharství“ (Kazalarska, 2006). Později, během období národně obrozeneckého hnutí na konci 19. století, které v roce 1878 vedlo k nezávislosti Bulharska na Osmanské říši, se Kotel stal jedním z myšlenkových center, odkud se šířila ideologie „národnosti“ a její „čistoty“ (kulturní „čistoty“ lidí, jejich zvyků, hudby a jazyka). Byl také rodným městem mnoha národních hrdinů a literátů, jejichž díla jsou dodnes považována za součást bulharské národní literatury (Kazalarska, 2006). Dnešní samospráva při prezentaci města paradoxně vyzdvihuje pojem *razbiratelsvo* (porozumění) a město propaguje jako jeho model (viz Ort, 2022) s odkazem na různé skupiny (Karakachany, Turky, Bulhary a Romy), které v této oblasti žijí, a jako příklad „integrace Romů do společnosti“ (kotelnews, 2023). Veřejně je tento model prezentován na letním festivalu s názvem „Etnika, barvy a kotelské koberce“,³ na kterém místní předvádějí takzvané „tradice“: kuchyni, řemesla a hudební vystoupení.

Od začátku mého pobytu mě pronásledovala otázka, jak může být město s takovou minulostí dnes propagováno jako vzor „multikulturalismu“ či „interkulturalismu“, „mnohojazyčnosti“ či „vícejazyčnosti“. Jak se s tímto zjevným rozparem vyrovnává jeho obyvatelstvo, zejména jeho romská část? Jak reinterpetují diskurz vytvářený samosprávou? A co to vypovídá o jejich společenském postavení? Jelikož mě obzvláště zajímá, jak se jazykové ideologie (Silverstein, 1979) šíří z „centra“ do různých takzvaných „okrajů“, bylo cílem mého výzkumu pozorovat, jak se jazykové ideologie a diskurzy, které je propagují, šíří a jak jsou artikulovány, reinterpetovány nebo také zpochybňovány jednotlivými mluvčími. To zahrnovalo pozorování toho, jak se kotelští mluvčí romštiny snaží skloubit starší ideologii jednojazyčnosti – podle nichž bulharština byla (a dosud je) oficiálním jazykem země a jediným jazykem povoleným ve veřejných

2 Termín pochází z osmanské turečtiny, kde označoval vojenskou hodnost, v bulharštině se používal pro bohaté statkáře, kteří měli během osmanské nadvlády relativně vysoké postavení.

3 <https://kotel.bg/kultura/festival/>

prostředích – s novější ideologií podporující uznání „menšin“ a jejich práva mluvit svým „mateřským jazykem“. Za tímto účelem jsem se rozhodla pozorovat, jak se jednotliví respondenti a kolegové rozhodují, který jazyk budou používat v závislosti na kontextu dané interakce (v institucionálním prostředí, či mimo něj; romštině, nebo neromštině mluvčí, včetně mě samotné), a co jejich rozhodování motivuje.

1 Teoretická a metodologická východiska

Cílem tohoto článku je analyzovat, jak respondenti při rozhovorech o svých jazykových praktikách (re)produkuje, či zpochybňují zavedené jazykové ideologie a existující mocenské vztahy. Zkoumání toho, do jaké míry jazykové ideologie ovlivňují jazykové praktiky jednotlivých mluvčích a diskurzy o těchto praktikách, vyžaduje především zaměřit se na reflexivitu mluvčích a klást si následující otázky: může se v „metadiskurzích“ o jazyce objevit subjektivita? Jak jazykové ideologie (Silverstein, 1979) a významové dichotomie (např. čistý/nečistý, soukromý/veřejný, úřední/nářeční), se kterými tyto ideologie pracují, omezuje individuální volby a postoje? Do jaké míry mohou jednotlivci jednat mimo politická omezení a zpochybňovat zavedené ideologie?

Abych na tyto otázky mohla odpovědět, nejdříve objasním, co rozumím jazykovými ideologiemi (Silverstein, 1979; Krostkřity et al., 1998), jazykovými praktikami (Boutet et al., 1976), a „metalingvistickými“⁴ a „epilingvistickými diskurzí“ (Canut, 1998). Učiním tak na základě definic významných odborníků v oblasti lingvistické antropologie, zejména těch z chicagské školy. Silverstein (1979) v jednom ze svých nejvýznamnějších příspěvků definoval „jazykové ideologie“ jako „soubor přesvědčení o jazyce, která jeho uživatelé vyjadřují jako racionalizaci nebo ospravedlnění jimi vnímané jazykové struktury a užití“ (Silverstein, 1979, s. 193). Touto definicí autor zdůrazňuje skutečnost, že „jazykové ideologie“ jsou přesvědčení týkající se jazyka, která si osvojují mluvčí, aby ospravedlnili a racionalizovali to, co je společensky ustanoveno jako norma a standard komunikace. Jazykové ideologie tak definují, jaký by jazyk měl být (Woolard, 1998) – rozhodují o tom, co je obecně definováno jako „čisté“ – a stanovují pravidla pro používání různých „registrů“, neboli „jazykových repertoárů, které jsou uvnitř dané kultury spojeny s konkrétními sociálními praktikami a osobami, jež se na těchto praktikách podílí“ (Agha, 2004, s. 24). Definují také hierarchie mezi jednotlivými jazyky – což, jak si všimla Canut (2021), v sobě zahrnuje jejich oddělení, pojmenování a uspořádání – a konečně, a to je nejdůležitější, jsou zrcadlem sociálních vztahů

4 Předpona „meta“ se v lingvistické antropologii používá k definování té části analýzy, která zohledňuje reflexivitu subjektů, a to jak v diskurzích o jazyce (metalingvistika), tak v samotných praktikách (metapragmatika).

(Woolard, 1998), jehož prostřednictvím se dozvídáme o již existujících sociálních kategoriích, sdílených systémech hodnot a přesvědčeních:

„Používání jazyka nám umožňuje znázorňovat a sdílet svět našich zkušeností a představ. Jazyk je také naším sociálním nástrojem pro vytváření skupinové sounáležitosti a sociálních identit v přítomném okamžiku, což nám jako lidem umožňuje uvádět se v soulad“ (Silverstein, 2023, s. 4).

Pohlížen na jazyk pragmaticky znamená zkoumat, jak jazykové ideologie působí na sociální vztahy a jak jednotliví mluvčí jednají sociálně v konkrétních kontextech, v nichž pomocí jazyka různými způsoby interagují. Jazykové praktiky (Boutet et al., 1976) jsou:

„Všechny způsoby transformace světa prostřednictvím jazyka – považované zároveň za verbální, paraverbální a neverbální, protože jsou součástí mocenských vztahů, fungujících mezi hrou a omezením – jsou odhalovány prostřednictvím interpretační analýzy vycházející z jazykové materiality shromážděné v konkrétních situacích jazykové aktivity.“

(Canut et al., 2018, s. 355)

Zejména s ohledem na procesy, kterými se lidé při používání a rozpoznávání určitých znaků staví do vztahu k ostatním, je třeba se zaměřit na mluvčí subjekt „jako na toho, kdo produkuje, přijímá a interpretuje sociálně prostřednictvím znaků (verbálních i neverbálních), které sám produkuje a interpretuje“ (Canut et al., 2018, s. 23). Také je nutné pozorovat to, jak mluvčí artikuluje a interpretuje jazykové ideologie a praktiky. Na této „meta“ úrovni je třeba zohlednit individuální diskurzy, které popisují každodenní jazykové praktiky, ale také citují existující diskurzy, které cirkulují v sociální sféře (interdiskurz), aby tyto praktiky odůvodnily. Korpus dat, který představím v tomto článku, se pak skládá z řady epilingvistických diskurzů (Canut, 1998; 2007; Canut et al., 2018), což je:

„soubor diskurzů (nebo glos, ať už vědeckých, nebo metajazykových) týkajících se jazykových praktik, ať už cizích, nebo našich vlastních (včetně jazyků) a ať už si to jejich tvůrci uvědomují, nebo nikoli (což je otevřenou otázkou, pokud nepředpokládáme schopnost výzkumníka pochopit intencionalitu respondenta). Cílem studia těchto projevů je vysvětlit místo, které subjektivita a reflexivita zaujímají ve všech projevech o jazyce, včetně těch, které jsou produkovány lingvistikou.“ (Canut et al., 2018, s. 351)

Při analýze těchto diskurzů kombinuji etnografický a sociolingvistický přístup (Heller, 2002; Canut et al., 2018), jehož cílem je pochopit „co lidé dělají, když mluví“ (Heller, 2002). To v první řadě znamená zabývat se situací interakce (Canut et al., 2018), přičemž je třeba brát v úvahu nejen „to, co je řečeno“ – slova,

gesta, zvuky a další neverbální složky diskurzu –, ale také vztahy respondentů s dalšími mluvčími (včetně samotných výzkumníků), jejich zájmy a záměry. Dále to znamená zohlednit širší sociopolitický kontext sociálních reprezentací a ideologií, které v interdiskurzivním procesu regulují a ospravedlňují mocenské vztahy, včetně vztahů mezi výzkumníky a respondenty.

Tento poslední bod mě přiměl reflektovat moji pozicionalitu a podívat se na sebe sama v terénu, a to jak v okamžiku „etnografického setkání“, tak později při návratu domů, když jsem zpracovávala a interpretovala shromážděné údaje. Vzpomněla jsem si na Piasereho popis terénního výzkumu jako „experimentu zkušenosti“ (Piasere, 2007, s. 27), který ovlivňuje, jak respondenti reagují na naši přítomnost. Od začátku jsem si kladla otázku, jaký přínos má moje práce nejen pro akademickou sféru, ale také – a to je nejdůležitější – pro lidi, se kterými pracuji, a jak jim mohu vysvětlit své záměry a ospravedlnit svůj návrat do Kotle. Moje pozice v Kotli se v průběhu času proměnila z dobrovolnice Evropské dobrovolné služby, která pomáhala především s organizací festivalu a o přestávkách si hrála s dětmi v parku nebo chodila na hodiny hudby v „dolní čtvrti“ (*dolna mahala*), na doktorandku dvou významných univerzit ze západní a střední Evropy, která se do Kotle vrátila s cílem realizovat zde svůj terénní výzkum.

Můj terénní výzkum byl charakterizován neustálým „pohybem tam a zpět“ (Canut et al., 2018) mezi různými „lokalitami“: místem terénního výzkumu, Sofíí a Plovdivem, kde jsem prováděla rešerše literatury, a mezi Prahou a Paříží, kam jsem jezdila kvůli kurzům, seminářům a setkáním se svými školiteli. Tento neustálý pohyb přitahoval pozornost mých respondentů, kteří se mě ptali: „Kam jedeš tentokrát?“ nebo „Odkud přijíždíš?“ (terénní poznámky). Díky tomu jsem si uvědomila, podobně jako Lemon (2000), že navzdory stereotypům o údajném „nomádství“ Romů nebyli v pohybu oni, ale já. Ačkoli jsem se snažila zaujmout „rovnocenné“ postavení vůči svým kolegům z CRDU (Centrum pro práci s dětmi ulice), z nichž mnozí vystudovali bulharské univerzity, brzy jsem musela čelit existujícím mocenským vztahům. Byla jsem v privilegované pozici, protože jsem díky stipendiu na rozdíl od většiny kolegů nemusela ke studiu pracovat, měla jsem svobodu a finanční možnosti odjet na několik dní, nebo dokonce týdnů a skončit v práci dříve, když jsem měla výuku online. Někteří respondenti zpočátku nechápali, že jsem v jejich lokalitě nově v roli výzkumnice, a neustále se mě ptali: „Co tady děláš tak dlouho? Proč ses sem vrátila?“ (terénní poznámky). Od začátku jsem jasně dávala najevo, že v Kotli pobývám tak často proto, abych porozuměla, jak lidé z různých takzvaných „etnik“ žijí a denně komunikují v tak malém, ale „kulturně bohatém“ městě. Proto jsem tam musela trávit hodně času, podílet se na každodenní práci, a dokonce se naučit nové jazyky.

2 Historický exkurz: jazyková politika a ideologie v Bulharsku

Otázku jazykové a sociální diferenciaci nelze náležitě zkoumat bez zohlednění jejího historického, politického a společenského kontextu. Následující krátký sociohistorický exkurz pomůže zasadit do náležitého kontextu rozhovory, které budou představeny později. V této části ukážu, jak proměna jazykové politiky v Bulharsku od období komunismu do současnosti ovlivnila nejen každodenní jazykové praktiky, ale také to, jak mluví tyto praktiky popisují v metajazykových diskurzích.

Jak vysvětluje Stoyanova (2017), v období komunistické vlády (1948–1989) zavedly bulharské státní orgány zvláštní opatření vůči skupinám označovaným jako *nacionalnosti* („národnosti/etnika“) a tato opatření regulovala i jazyky těchto skupin.⁵ Jejich *majčin ezik* („mateřský jazyk“) tato opatření sice nejprve uznala, resp. uznala jejich právo na komunikaci v něm, ale později vedla k jazykové asimilaci těchto skupin. V počátcích komunistického režimu (1948–1956) přijala Bulharská komunistická strana politiku založenou na leninském ideálu korenizace (*korenizacia*), která znamenala přiznání rovných práv všem národnostem žijícím na území státu, včetně práva mluvit a učit se v „rodném jazyce“. Jak dokládají Marushiakova a Popov (2017), Sovětský svaz přijal tuto politiku, zaměřenou především na romské obyvatelstvo, již ve dvacátých letech 20. století. V roce 1925 byl založen Všeruský svaz Cikánů (v angličtině uváděn jako *All-Russian Gypsy Union*) a byly otevřeny školy s cílem vyučovat romské děti v jejich „rodném jazyce“, tedy ve standardizované formě romštiny (viz také Lemon, 2000). Podle tohoto vzoru bulharský stát zpočátku podporoval vznik kulturních institucí a vydávání publikací v romském jazyce: například noviny *Romano Esi* (Romský hlas) a Divadlo Roma, založené v roce 1947 přičiněním Šakira Pašova, vůdce sdružení *Ekhipe* (*Edinna obšto-kulturna prosvetna organizacia na ciganite v Balgaria*)⁶. Co se týče školní docházky, zatímco Turci měli jako občané nebulharského původu nárok na vzdělávání v mateřském jazyce, Romové byli vyučováni v bulharštině nebo turečtině. Stát se pokusil otevřít pouze několik „cikánských“ škol v romských čtvrtích. Jak vysvětlují Milanova (2022) a Pashova (2005), tento přístup byl součástí asimilačního projektu, který měl být realizován v následujících letech.

V pozdějším období komunistické vlády (1956–1989) přijala BKP silnou politiku homogenizace – podle stalinistického ideálu „sblížení“ (*sbliženie*) – s cílem učinit z „národností“ (*nacionalnosti*) „nedílnou součást bulharského obyvatelstva“ (Todor Zhivkov, citováno z: Marushiakova a Popov, 2004). Na veřejnosti, zejména ve školách, kde byla zavedena přísná jednojazyčnost, bylo zakázáno mluvit „mateřským jazykem“. Muslimská jména byla změněna na

5 Viz i český překlad textu této autorky v RDž: Stojanova, P. (2016). Sociální a ekonomické změny v životě bulharských „občanů cikánského původu“ (1944–1989). *Romano džaniben*, 23(2), 71–103 – pozn. red.

6 Sjedinená kulturní a vzdělávací organizace romských menšin v Bulharsku.

bulharská, nošení *šalvari* (volných kalhot) bylo zakázáno a byla přijata přísná opatření, včetně nuceného usídlování „kočovníků“, kterým stát přidělil byty a zaměstnání (Stoyanova, 2017). Tato politika cílila zejména na muslimské Romy, Turky a Pomaky (Bulhaři, kteří za osmanské nadvlády konvertovali k islámu, ale zachovali si bulharský jazyk). Romové byli oficiálně označeni jako „Bulhaři cikánského původu“. Oficiální postoj státu byl takový, že takzvané „menšiny“, včetně Romů, „neexistují“ (viz Milanova, 2022), což se projevilo i ve snaze státu skrýt přítomnost Romů stavbou zdí kolem městských čtvrtí, kde žilo většinově romské obyvatelstvo.

Po pádu socialismu a přechodu od státem řízeného hospodářství k volnému trhu po roce 1990 byly uzavírány nebo privatizovány státní továrny a zemědělská družstva. Mnoho pracujících s nízkou kvalifikací přišlo o práci. Lidé byli nuceni hledat jiné zdroje příjmů, ať už v neformální ekonomice, ve formě sociálních dávek, nebo za hranicemi, zejména v zemích západní Evropy. Řadu městských čtvrtí, kde dříve společně žili pracující romského, tureckého, ale i bulharského původu, Bulhaři postupně opouštěli (viz Kratunkova, 2016), kvůli čemuž začaly být tyto čtvrti považovány za *ciganski geta* („cikánská ghetta“) a jejich obyvatelé za *Cigani* („Cikány“), ačkoli se ne každý takto identifikoval. V médiích se začal šířit xenofobní pojem *ciganizacia* („pocikánštění“) a na něj navázané diskurzy a narativy, sloužící jako varování před údajnou „invazí“ a „degradací“ Bulharska Romy. Příkladem může být slogan krajně pravicové strany Ataka „*Ne iskam da živeja v ciganska daržava*“ („Nechci žít v cikánské zemi“). Navzdory těmto diskurzům vyžadovala příprava Bulharska na vstup do Evropské unie v roce 2007 sladění s evropskou politikou podpory jazykové rozmanitosti a mezikulturního dialogu, tento proces se však neobešel bez následků. Přijetí Bulharska do Rady Evropy v roce 1992 vedlo ke „střetu mezi slábnoucím socialistickým internacionalismem a multikulturalismem importovaným ze Západu“ (Belova a Georgieva, 2021, s. 45) a k nárůstu nacionalistické rétoriky, euroskepticismu, xenofobie, islamofobie a již zmiňovaného protiromského rasismu. Ačkoli Bulharsko následně v letech 1998 a 1999 podepsalo Evropskou chartu regionálních či menšinových jazyků (European Charter for Regional or Minority Languages / ECRML) a Rámcovou úmluvu o ochraně národnostních menšin (Framework Convention for the protection of National Minorities / FCNM), uplatňování jejich zásad je stále v nedohlednu. Aktuálně platný Zákon o národním školství sice předpokládá možnost a právo studovat v „mateřském jazyce“ na základních a středních veřejných školách, bulharština je ale nadále oficiálním jazykem země a jediným vyučovaným jazykem, zatímco výuka turečtiny, romštiny, arménštiny a hebrejštiny (čtyř oficiálně uznaných „menšinových jazyků“) je nabízena jen zřídka. Ani v regionu Východní Rodopy s převážně tureckým obyvatelstvem se turečtina na většině státních škol neučí. V turečtině se vysílá jen několik televizních programů, například zprávy Bulharské národní televize (BNT). Pokud jde o romštinu, navzdory tomu, že

některé školy poskytují „zájmovou“ výuku standardní verze romštiny, romští rodiče jsou často k zápisu svých dětí do těchto kurzů skeptičtí (Milanova, 2022).

Jedním z hlavních důvodů tohoto nejednoznačného postoje bulharských institucí vůči tzv. „menšinám“ je to, že institucionální diskurz postrádá jednotnou definici tohoto pojmu, jak poznamenává Ilieva (2008). V bulharské legislativě se termín *malcinstva* („menšina“) vztahuje na „bulharské občany, jejichž mateřským jazykem není bulharština“ a kteří nemají pravoslavné vyznání. Bulharská socioložka Maya Grekova (2009) v analýze sociálního užití tohoto pojmu popsala „tendenci ‚menšiny‘ v Bulharsku izolovat, a tím posilovat hranice mezi neurčitě chápanými ‚menšinami‘ a ‚společností‘ (*obšestvoto*) jako celkem“ (překlad z anglického překladu autorky – pozn. red.). Za samozřejmé se považuje, že „menšiny“ – termín, který sám o sobě vychází z představy „nedostatku“ – by se měly „integrovat“ do „většiny“. Výraz *malcinstvoto* – tedy podstatné jméno v bulharštině doplněné o určitý člen, doslova tedy „ta menšina“ – přitom navíc tak, jak se používá v populárním diskurzu, v médiích a někdy i v politických diskurzích, vždy odkazuje na Romy. V tomto ohledu Grekova (2009) navrhuje vnímat pojem „menšina“ jako „koncept vytvořený politickým zdůrazněním významu dané sociální charakteristiky, přičemž ‚držitelé‘ určitých jejích variant jsou negativně stigmatizováni“. V Bulharsku jsou někteří lidé bez ohledu na svůj romský původ označováni jako *Cigani* kvůli představě o souboru charakteristik, které jsou považovány za znaky „cikánství“. Jeví se jako *černi* („černí“) v kontrastu s „bílou“ většinou (*bjali*), *mrasni* („špinaví“), *loši* („zlí“) a *negramotni* („negramotní“), protože existuje předpoklad, že mluví bulharsky velmi špatně a se zvláštním přízvukem (Salvatore, 2026). Jak se bulharští Romové s těmito postoji vyrovnávají? Jak prožívají paradox, že země, která se prezentuje jako mnohojazyčná a tolerantní vůči „menšinám“, jim prakticky neposkytuje možnost veřejně mluvit svým mateřským jazykem? Daří se jim při používání jazyka vyhnout stigmatizaci? A co metadiskurzy o jazyce vypovídají o společenské diferenciaci a utváření pozic? K nalezení odpovědí se zaměřím na analýzu metadiskurzů o jazyce, které pronesli moji kolegové z CRDU v Kotli. Abych tyto diskurzy lépe kontextualizovala, nejprve představím zaměstnance a činnosti centra. Při popisu svého přístupu k terénnímu výzkumu se také budu zabývat reflexí vlastní pozice.

3 Kontextualizace: Centrum pro práci s dětmi z ulice s doprovodnou vzdělávací činností (CRDU)

Centrum pro práci s dětmi z ulice⁷ v Kotli je součástí sociálních služeb poskytovaných obcí. Jeho cílem je poskytovat rodinám „v nouzi“ základní služby pro jejich děti, jako je předškolní vzdělávání, zdravotní péče (poskytovaná zdravotní sestrou), psychologická pomoc (poskytovaná profesionálním psychologem), pomoc při podávání žádostí o sociální dávky (zajišťována sociálními

pracovníky) a volnočasové aktivity pro dospívající. Zde budu analyzovat texty z webových stránek centra, kde jsou potenciálním klientům prezentovány jeho cíle, filozofie a činnost. Na základě toho bude možné lépe pochopit pozice respondentů, ať už se s oficiálním diskurzem identifikují, nebo ho reinterpretovaly ve specifických situacích, kdy v konfrontaci se složitou realitou dochází k napětí při pokusech uplatňovat etiku centra. Centrum se na webových stránkách prezentuje následovně:

„Centrum pro práci s dětmi z ulice s doprovodnou vzdělávací činností Kotel (CRDU) nabízí soubor sociálních služeb, jejichž cílem je prevence pobytu dětí na ulici a předčasného ukončování školní docházky, sociální rehabilitace a integrace dětí postrádajících rodičovskou péči a dětí s chováním ohrožujícím jejich vývoj a v rozporu se zákonem [...] Cíle služby: poskytovat podporu při výchově dítěte v bezpečném a stabilním rodinném prostředí; poskytovat denní pomoc a podmínky pro rovný přístup každého dítěte ke globální síti zdravotních, sociálních a vzdělávacích služeb a pro získávání sociálních kompetencí.“ (Občina Kotel, n.d.)

CRDU je instituce, která jako součást sociálních obecních služeb „pečuje“ o své občany, zejména o ty nejmladší, pokud se jim této „péče“ nedostává v rodině. Je místem, kam se mohou obrátit rodiny v obtížné situaci a kde jim budou poskytnuty různé bezplatné služby. Tyto služby se zaměřují zejména na:

- „– Zanedbávané děti, které postrádají rodičovskou nebo jinou náhradní péči, potulují se, vykonávají různé těžké formy dětské práce a/nebo žijí způsobem, který představuje riziko pro jejich vývoj.
- Děti vyloučené ze vzdělávacího systému, které předčasně ukončily školní docházku nebo jsou tímto ohroženy.
- Děti ve věku 5–4⁸ let, které nenavštěvují mateřskou školu a u nichž je nutné zvýšit připravenost na začlenění do povinné předškolní výchovy.
- Děti s chováním ohrožujícím jejich sociální zabezpečení.
- Děti v konfliktu se zákonem a jejich rodiny.“ (Občina Kotel, n.d.)

7 *Centar za rabota s deca na ulicata sas sapatstvašta obrazovatelna dejnost* (CRDU): <https://kotel.bg/socialna-politika-i-zdrave/crdu/>

8 Chybu v uvedení věku obsahují webové stránky CRDU.

Činnosti centra jsou organizovány následujícím způsobem:

„dvě předškolní skupiny (jedna v Kotli a jedna v nedaleké vesnici Gradec) pro děti ve věku 2–3 let, kde získávají základní společenské a hygienické návyky a také základy bulharštiny, která pro mnoho z nich není ‚mateřským jazykem‘;

- individuální konzultace dětí a teenagerů s psychologem a sociálními pracovníky;

- odpolední skupiny pro teenagery, které nabízejí různé kroužky (vaření, výtvarná výchova, karaoke, filmový klub atd.);

- sociální práce ‚v terénu‘: sociální pracovníci navštěvují rodiny doma, naslouchají jejich potřebám a poskytují jim praktickou pomoc;

- týdenní ‚skupiny‘, kde se ve skupinách rozebírá a sestavuje týdenní plán a kde se mohou společně rozebírat a řešit mezilidské vztahy a možné problémy a

- školení [*obučenja*], organizovaná každý měsíc UNICEF nebo jinými asociacemi na různá témata, jako jsou ‚prevence předčasných sňatků‘ nebo ‚domácí násilí‘.“ (Občina Kotel, n.d.)

V použitých výrazech lze nalézt stopy oficiálního diskurzu o „integraci“ a také dřívější komunistické rétoriky „rovnosti“ a státního paternalismu. V období komunismu byla totiž takzvaná „cikánská otázka“ prezentována jako sociální problém. Jak poznamenala Sokolová (2005) v souvislosti s bývalým Československem, mnohá tehdejší opatření se nezaměřovala na Romy, ale spíše na „asociální“ obyvatelstvo, jehož měli být Romové významnou součástí. Romští rodiče dobově neodpovídali modelu „správného rodičovství“, protože byli mnohdy „stereotypně vnímáni jako nedbalí a násilní opilci a lehkomyšlné prostitutky“ (Sokolová, 2005, s. 6). Tuto dodnes rozšířenou představu podporují oficiální vyjádření, jako výše uvedený popis, který obsahuje mnoho (ne vždy explicitních) stereotypů o Romech, kteří se údajně nestarají o své děti, jež se proto „potulují“ nebo nedovoleně pracují, a dostávají se tak do rozporu se zákonem.

Jak jsem naznačila výše, neonacistické hnutí zřejmě znovu vytahuje na světlo takzvanou „cikánskou otázku“. Politici krajně pravicových stran a zástupci nacionalistických hnutí ve svých projevech znovu používají starou rétoriku socialistické éry „péče o lid“ a zaměřují se na konkrétní „část obyvatelstva“, která je považována nejen za „asociální“, ale také za „ohrožující“ pro integritu bulharského národa. Jedním z jejich argumentů je údajná „výměna“ Bulharů za Romy. Veřejně ho šíří někteří „odborníci“, kteří předkládají údajná „fakta“, včetně statistik, podle nichž je porodnost Romů mnohem vyšší než porodnost takzvaných „etnických Bulharů“. Stát by se podle nich měl o romskou část populace „postarat“ propagací

antikoncepce. Jak poznamenávají Canut, Jetchev a Nikolova (2016), tento diskurz jednak podporuje feministickou kritiku patriarchátu a jednak využívá rozšířený stereotyp o romských ženách jako „strojích na děti“ (Canut et al., 2016). CRDU tento diskurz nesdílí, ale spíše v souladu s liberálním ideálem „integrace“ takzvaných „menšin“ do bulharské společnosti uznává právo na vzdělání, zabezpečení a vývoj všech dětí, které centrum navštěvují.

V době, kdy jsem v Kotli prováděla terénní výzkum, pracovalo v CRDU včetně mě patnáct lidí: ředitelka, psychologka poskytující individuální konzultace, zdravotní sestra, která pracovala na konkrétních projektech realizovaných organizací UNICEF ve spolupráci s další kolegyní, jejíž role se pohybovala na pomezí sociální pracovnice a zdravotní a kulturní mediátorky, a dále tři sociální pracovnice, čtyři učitelky mateřské školy, uklízečka, dva řidiči (jediní muži) a já. Pracovala jsem postupně s každým kromě pracovnice UNICEF. Ačkoli byli v CRDU obecně za mou přítomnost vděční, tým spolupracující s UNICEF jako jediný příliš nejevil zájem o přímou spolupráci. Jako by se vždy objevila nějaká praktická nebo institucionální překážka (například neměli dost místa v autě nebo obsah jejich práce byl příliš citlivý), která mi bránila aktivně se na jejich práci podílet. Proto jsem nejdéle zastávala roli asistentky v mateřské škole. Patrně to bylo logisticky nejjednodušší místo, kde mě zapojit, abych byla co nejužitečnější a způsobila co nejméně problémů.

4 Analýza dat

Nyní se opřu o analýzu části rozhovorů (pěti z celkových patnácti, vybraných podle tematické relevance), které jsem vedla s několika bývalými kolegyněmi z CRDU. Vysvětlovaly mi v nich své jazykové praktiky a způsoby, jakými dané jazyky používají v závislosti na kontextu a mluvčích. Vybrané úryvky z těchto rozhovorů jsem uspořádala podle tří hlavních os diferenciací (Gal a Irvine, 2019), kterou moje respondentky postupně konstruují a rekonstruují s odkazem na několik protikladných aspektů (veřejný/soukromý) a kontextů.⁹ Tyto kontexty představují různé lokace, místa v čase, jazykové registry (Agha, 2004), ale také skupiny lidí, ke kterým se vztahují: domov/škola, minulost/současnost, starší/mladší generace, vysoký/nízký registr, kultivovaný/nekultivovaný jazyk. Téměř ve všech rozhovorech ale dochází k tomu, že se všechny tyto osy protínají s několika dalšími koncepty, které k nim stojí v protikladu: oficiální diskurz/každodenní jazyk – romština (*romski*) / „cikánština“ (*tsiganski*). Ve své analýze tyto koncepty proto pojímám transversálně. Pro přepis rozhovorů jsem použila

⁹ Gal a Irvine (2019) vysvětlují „osy diferenciací“ jako mentální a diskurzivní schémata, v nichž vnímatelný kontrast mezi některými charakteristikami znaků – v Peirceově terminologii „*qualia*“ – vede mluvčí k tomu, že je promítají do dvou polů diagramatického schématu opozice a interpretují je jako podstatné charakteristiky toho, co znak reprezentuje – v Peirceově terminologii „*qualities*“.

system ICOR, jednotlivá označení různých jevů uvádím níže v poznámce pod čarou.¹⁰

A) Domov/Škola

První skupina respondentek (Sara, Diana a Zarina) používala významovou dichotomii „soukromé/veřejné“ při hovoru o specifických „kontrastních“ místech: o domově mluvily jako o prostředí, kde se používá romština, a o škole a „institucích“ obecně jako o prostředí, kde by se měla používat jen bulharština.

Sara vystudovala učitelství pro základní a mateřskou školu a v CRDU začala pracovat před mnoha lety. Předtím nějakou dobu žila v Kardžali (město ve Východních Rodopech, oblasti s převážně turecky mluvícím obyvatelstvem). Ačkoli považuje romštinu za svůj „mateřský jazyk“, mluví také turecky a samozřejmě bulharsky. Mezi těmito jazyky je schopna přecházet, což je na jejím pracovišti, kde je nutné komunikovat s dětmi, které ještě nemluví bulharsky, obzvláště užitečné. Přesto se snaží dodržovat oficiální politiku CRDU a mluvit převážně bulharsky, stejně jako to dělá se svou dcerou. Zde uvádím úryvek z našeho rozhovoru:

1.	SAR	<i>na rabota (.) vav kašti nie govorime na balgarski (.) mojto dete ne znae romski ezik</i>	v práci (.) ve škole mluvíme bulharsky (.) moje dítě neumí romsky
2.	CAM	<i>zašto\</i>	proč\
3.	SAR	<i>razbira no ne može da govori (.) zaštoto az sam govorila vav kašti samo na balgarski (.) i tja razbira samo tova kato čuva drugite kato govorjat</i>	ona rozumí, ale neumí mluvit (.) protože doma jsem mluvila jen bulharsky (.) a ona rozumí jen když poslouchá jak mluví ostatní
4.	CAM	<i>hum i ti:: e tvojto rešenje da govoriš[</i>	ehm a ty:: je to tvoje rozhodnutí mluvit[
5.	SAR	<i>da da]</i>	ano ano]
6.	CAM	<i>samo na balgarski</i>	jen bulharsky

¹⁰ V přepisu jsou použity tyto transkripční značky: tři písmena verzálkami, např. ZAR – účastníci hovoru; (.) – pauza kratší než 0,2 vteřiny; (0.2), (0.3) atp – pauza delší než 0,2 vteřiny, 0,3 vteřiny, atd.; [] – překryv promluvy více mluvčích; ((stydí se)) – popisný komentář; <(směje se)> – vokální projev; h:: – výdech/nádech; :: – delší výslovnost samohlásek; / – vyšší intonace; \ – nižší intonace; slova či jejich části vyslovená výrazněji: verzálkami; citoslovce a další zvuky: eh, euh (váhání); hum/ehm (odkašlání); hm/hm (přítakání); ah/aa, oh/o (podív). Více viz: <https://icar.cnrs.fr/corinte/conventions-de-transcription/>

7.	SAR	<i>da (.) mojto rešenie (0,2) zaštoto (.) euh (.) taka e inace če ciganski tja šte go nauči (.) to e majčinija ezik</i>	ano (.) moje rozhodnutí (0,2) protože (.) eh (.) tak či onak se cikánsky naučí (.) je to mateřský jazyk
8.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
9.	SAR	<i>šte go nauči (.) važnoto e balgarski da se nauči</i>	ona se to naučí (.) důležité je naučit se mluvit bulharsky
10.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
11.	SAR	<i>po pričina če vav učilište se govori na balgarski</i>	protože ve škole se mluví bulharsky
12.	CAM	<i>da (.) togava spored tebe da:: ima v učilište nešto kato:: dvo duo ezici:: euh: klas (.) bilingua (.) bilingua</i>	ano (.) takže podle vás, pokud:: ve škole je něco jako:: dva dvojité jazyky:: eh: třída (.) bilingvní (.) bilingvní
13.	SAR	<i>za (.) primerno za balgarski i sa ciganski/</i>	na (.) například bulharština a cikánština/
14.	CAM	<i>da (.) ili za balgarski i za turski zavizi otkade e:</i>	ano (.) nebo bulharština a cikánština podle toho kde jste:
15.	SAR	<i>euh (.) hum ne mislja: [</i>	euh (.) ehm nemyslím:[
16.	CAM	<i>može da e polezno::]</i>	může to být užitečné::]
17.	SAR	<i>ne mislja če e nužno (.) te majčin ezik vinagi go naučavat</i>	nemyslím si že je to nutné (.) mateřský jazyk se naučí vždycky
18.	CAM	<i>kak go naučavat\</i>	jak se ho naučí\
19.	SAR	<i>to e vav krvota ti</i>	máš to v krvi
20.	CAM	<i>da</i>	ano
21.	SAR	<i>ti ne možeš da izbjiagaš ot nego (.) taka ili inace ti go naučavaš</i>	nemůžeš před tím utéct (.) takže se ho tak či onak naučíš

(Sara, Kotel, květen 2022)

V tomto rozhovoru Sara reprodukuje oficiální ideologii, podle níž je nejdůležitější „naučit se mluvit bulharsky“ (řádek 9), protože je to „hlavní jazyk“ používaný ve škole a v práci. Tuto normu dodržuje do té míry, že se rozhodla mluvit pouze bulharsky se svou dcerou, která romsky rozumí, ale neumí mluvit. Na otázku, co si myslí o dvojazyčném vzdělávání ve škole, odpovídá: „nemyslím si že je to nutné (.) mateřský jazyk se naučí vždycky“ (řádek 17). Projevuje se zde napětí mezi vlastním rozhodnutím a vědomím, že „nemůžeš před tím utéct“ (řádek 21). Sara používá „rétorickou figuru“

(Tabouret-Keller, 2003, s. 25) romštiny jako „mateřského jazyka“ a biologicky ji spojuje s osobou pomocí mnoha metafor: „máš to v krvi“ (řádek 19), „rodí se to v tobě“ (níže, řádek 33). Tyto metafory jsou fyzické, emocionální. Vyvolávají v nás vzpomínky na minulost. V tomto ohledu Tabouret-Keller (2003) poznamenala, že „osoby nám blízké mívají i stejný hlas nebo intonaci. Mateřský jazyk je přesunem do minulé dimenze“ (Tabouret-Keller, 2003, s. 24). Není tedy pouze rétoricky spojen s osobou matky, ke které jsme fyzicky a pravděpodobně i emocionálně připoutáni, ale také s naším dětstvím, jelikož hlasy našich blízkých odrážejí hlas minulosti, která nám chybí zejména, když jsme daleko od domova. Konverzace se Sarou pak pokračovala takto:

22. CAM	<i>ama ako ne e govorilo v semeistvo\</i>	ale co když se jím v rodině nemluví\
23. SAR	<i>drugite govorjat (.) SABIRAT SE DEcata: pak babi i djadovci govorjAt (.) taka ili inače ti naučavaš</i>	ostatní mluví (.) DĚTI SE SEBEROU: babičky a dědečkové ještě mluví (.) takže se to tak či onak naučíš
24. CAM	<i>hm hm[</i>	hm hm[
25. SAR	<i>no] osnovnija ezik e balgarskija</i>	ale] hlavní jazyk je bulharština
26. CAM	<i>hum da (.) togava: se učat sas drugite hora: ako ne e majka ili bašta e::</i>	ehm ano (.) takže: se učíte od ostatních lidí: pokud ne od matky nebo otce::
27. SAR	<i>DA</i>	ANO
28. CAM	<i>drugite</i>	od ostatních
29. SAR	<i>sas baba (.) djado (.) lejja (.) čičo:: drugi okol (.) okolo tjah</i>	od babičky (.) dědy (.) tety (.) strýce:: ostatních okolo (.) okolo nich
30. CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
31. SAR	<i>drugite deca</i>	ostatních dětí
32. CAM	<i>v krav kvo označava spored teb\</i>	v krvi znamená co pro tebe\
33. SAR	<i>ehh (.) RODENO TI E</i>	eh (.) RODÍ SE TO V TOBĚ
34. CAM	<i>hum</i>	ehm
35. SAR	<i>ti si italianka (.) majka ti te uči da govoríš primerno na frenski (.) no ti izlizaš na ulicata i čuvaš italianski (.) lejja ti govori na italjanski (.) čičo ti na italianski (.) bašta ti govori na italianski primerno i to te privliča</i>	ty jsi italka (.) tvoje matka tě učí mluvit hlavně francouzsky (.) ale když vyjdeš na ulici posloucháš italštinu (.) tvoje teta mluví italsky (.) tvůj strýc [mluví] italsky (.) tvůj otec [mluví] italsky a to tě přitahuje

36.	CAM	<i>da da</i>	ano ano
37.	SAR	<i>to običa tozi:: zaštoto ti si itali- anka razbiraš li\</i>	líbí se ti to:: protože jsi italka rozumíš\
38.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
39.	SAR	<i>tvoite hora sa italianci</i>	tvoji lidé jsou italové
40.	CAM	<i>da da razbiram i::</i>	ano ano rozumím a::
41.	SAR	<i>razbiraš] li\</i>	rozumíš] \
42.	CAM	<i>malko mi lipsva njakoj pat <(sramuvam se)></i>	někdy mi to chybí <(stydím se)>
43.	SAR	<i>DA <(uzmihva se)></i>	ANO <(usmívá se)>
44.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
45.	SAR	<i>eto (.) viždaš li kak (.) ti lipsva</i>	to je ono (.) vidíš jak (.) ti chybí
46.	CAM	<i>da</i>	ano
47.	SAR	<i>daržavata (.) ezika lipsvat</i>	země (.) jazyk ti chybí
48.	CAM	<i>nešto kato hum (.) majčinja ezik</i>	něco jako ehm (.) mateřský jazyk
49.	SAR	<i>tova e majčinja ezik (.)</i>	to je mateřský jazyk (.)

(Sara, Kotel, květen 2022)

Sara reprodukuje dominantní ideologii, která naturalizuje jazyky a spojuje je s údajným homogenním původem. Použitím metafor „krve“ a „narození“ ospravedlňuje svou pozici tím, že tento proces rozšiřuje na všechny ostatní jazykové situace, jako je ta moje: „tvůj otec [mluví] italsky a to tě přitahuje“ (řádek 35), „protože jsi italka“ (řádek 37), „tvoji lidé jsou italové“ (řádek 39). Zajímavý je výraz *tvoite hora* („tvoji lidé“), kde *tvoite* („tvoji“) je deiktické zájmeno označující skupinu, k níž patřím a s níž bych se měla identifikovat. Tímto příkladem Sara evokuje romantický diskurz, který se v Bulharsku etabloval v období národního obrození na konci 19. století, kdy byl „národ“ vytvořen spojením s daným územím a homogenním jazykem. Idea národa pak byla realizována během druhého národního obrození (1956–1989), kdy, jak jsem již rozebírala, komunistické úřady s cílem homogenizovat „lid“ zavedly diskriminační politiku vůči takzvaným „menšinám“ (Stoyanova, 2017). Na konci rozhovoru odpovídám, že jsem pochopila, co tím myslí, a že mi to někdy „chybí“ (řádek 42). Ona mi odpovídá: „to je ono (.) [...] chybí ti země (.) jazyk ti chybí (.) to je mateřský jazyk“ (řádek 45–49).

Druhý rozhovor, který zde rozeberu, jsem vedla s Dianou. V CRDU pracuje jako asistentka učitele v Gradci. Rozhovor se odehrál v kuchyni CRDU těsně po obědě. Diana nejprve popsala svou pracovní pozici, své úkoly (vedení dětí ke zvládnutí základních hygienických návyků a jejich „socializace“) a své každodenní činnosti (péče o děti, organizování her a lekcí). Poté jsem ji požádala, aby mi popsala jazykové praktiky dětí:

1.	CAM	<i>i viž će meždu si decata govorjat na ciganski ili</i>	a vidíš děti mezi sebou mluvit cikánsky nebo
2.	DIA	<i>ami po princip vav grupa-ta: mnogo često gi napomnija če trjabva da govorjat na: (.) balgarski</i>	no v zásadě ve skupině: často jim připomínám, že mají mluvit: (.) bulharsky
3.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
4.	DIA	<i>te vav igrA si govorjat na ciganski [...] njama balgarski: balgarskija govorjat kato sa sas nas (.) nie kato ni govorime (.) te ni govorjat na balgarski</i>	když si hrAjí mluví cikánsky [...] bulharsky vůbec: bulharsky mluví když jsou s námi (.) když na ně mluvíme (.) mluví na nás bulharsky
5.	CAM	<i>s vas kato učitelka</i>	s vámi jako s učitelkami
6.	DIA	<i>kato učitelke da: no pomeždu sI decata si govorjat na romski (.)</i>	jako s učitelkami ano: ale mezi sĚbou děti mluví romsky (.)
7.	CAM	<i>i s roditeli (.) v kašta</i>	a s rodiči (.) doma
8.	DIA	<i>ami vav kašti [...] vav vkašti si govorjat opredeleno na romski</i>	no doma [...] doma určitě mluví romsky
9.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
10.	DIA	<i>euh mnogo na rjadko ima maikI (0.2) ima edna ot tjab (.) koito govorjat na balgarski (.) az govorja sas moiti deca na balgarski i tui za tova moiti deca govorjat dobre balgarski [...]</i>	euh velmi zřídka jsou tu matkY (0.2) jen jedna taková (.) která mluví bulharsky (.) já mluvím se svými dětmi bulharsky a proto moje děti mluví bulharsky dobře [...]
11.	CAM	<i>tvoeta rešenje beše da govorjat na balgarski\</i>	bylo to tvoje rozhodnutí mluvit bulharsky\
12.	DIA	<i>ami (0.2) DA (.) po princip nie v kašti njakoi dumi se kazvat na ciganski njakoi se gi kazvat na balgarski i (.) mojto dete kogato započna da govori ciganski beše mnogo smešno no (0.2)</i>	no (0.2) ANO (.) v zásadě doma některá slova říkáme cikánsky a některá bulharsky a (.) moje dítě když začalo mluvit romsky bylo to velmi legrační (0.2)

13.	CAM	<i>koj\</i>	kdol\
14.	DIA	<i>malkija</i>	to nejmladší
15.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
16.	DIA	<i>zaštoto toi trigva da govori naši ezik (.) po goljamata vazrast na šest sedem godini večē</i>	protože začal mluvit naším jazykem (.) už ve vyšším věku v šesti sedmi letech
17.	CAM	<i>hm hm</i>	hm hm
18.	DIA	<i>počna da govori naši ezik (.) i to stAna smEšno [...] razbiraš li\ kaže njakoi nešto njakoi značēnie na (.) ciganski (.) i nie mu se smeem što ne go kaže kakto trjabva i to e::</i>	začal mluvit naším jazykem (.) a bYlo to lEgračnī [...] rozumiš\ někdo řekne něco nějaký význam (.) cikánský (.) a my se mu smějeme že to neříká jak má a jak to je::
19.	CAM	<i>ama toj kak e učil ciganski togava\</i>	a jak se tedy naučil cikánský\
20.	DIA	<i>ami (.) nie vse pak mu govorim na ciganski (.) no povečeto dumi gi kazvame na balgarski zaštoto po važno e balgarski (.) na ciganski v vsjako vreme može da go nauči (.) razbiraš li\ pak si njakoi dumi mu kaže na ciganski (.) njakoi na balgarski e taka posle::</i>	no (.) my na něj pořád mluvíme cikánský (.) ale většinu slov říkáme bulharsky protože bulharština je důležitější (.) cikánský se může naučit kdykoli (.) rozumíš\ některá slova mu říkáš cikánský (.) některá bulharsky a tak potom::
21.	CAM	<i>da da</i>	ano ano
22.	DIA	<i>i toj večē sa naučava</i>	a tak se to naučí

(Diana, Kotel, květen 2022)

Na základě mé poznámky: „vidíš děti mezi sebou mluvit cikánský“ (řádek 1) – používám zde termín *ciganski* („cikánský“) a ne *romski* („romský“), protože ho od začátku rozhovoru používá má respondentka – Diana popisuje situaci, při které děti střídají kódy (Woolard, 2004) v závislosti na kontextu a osobě, se kterou komunikují. Romštinu používají, „když si hrají“ (řádek 4), a bulharštinu, „když jsou s námi (.) když na ně mluvíme“ (řádek 4). Abych si to ujasnila, zeptala jsem se jí, zda to bylo proto, že je v daném kontextu vnímaly jako učitelky, tedy jako reprezentantky školní instituce a jejich zásad, což mi potvrdila. Zde Diana používá označení *romski* („romský“), nikoli *ciganski* („cikánský“). To je dáno jednak prostředím – formálním rozhovorem vedeným na pracovišti – a také tím, že rozhovor byl nahráván, že znala téma mého výzkumu, a zejména tím, že jsem se zajímala o romštinu a považovala ji za jazyk hodný uznání. Byla si vědoma skutečnosti, že bych rozhovory mohla použít pro institucionální účely

a že by je mohli poslouchat i další univerzitní studenti nebo profesori. Ve své odpovědi Diana potvrzuje, že děti „doma určitě mluví romsky“ (řádek 8).

Tím nejen lokalizuje používání romštiny do domácího prostředí, čímž uplatňuje ideologii „mateřského jazyka“ (Gal, 2005), spojovaného s takzvanou „soukromou“ sférou, ale také se staví do odlišné pozice vůči matkám, se kterými pracuje. Zatímco většina matek mluví bulharsky „velmi zřídka“ (řádek 10), Diana říká: „já mluvím se svými dětmi bulharsky a proto moje děti mluví bulharsky dobře“ (řádek 10). Na mou otázku ohledně tohoto rozhodnutí odpovídá: „v zásadě doma některá slova říkáme cikánsky a některá bulharsky“ (řádek 12), čímž dává najevo, že jazykové zvyklosti její rodiny zcela neodpovídají ideologii jednojazyčnosti. Stojí za zmínku, že ve srovnání se začátkem rozhovoru zde stejně jako některé další respondentky hovoří o tom, kdo mluví *ciganski* („cikánsky“), což ukazuje, že v každodenním jazyce dávají mluvčí k popisu svých jazykových praktik přednost tomuto výrazu před oficiálním *romski* („romsky“). To nutně neznamená, že romštinu bagatelizují. Diana naopak uznává, že romský jazyk má také svá pravidla a gramatiku, a dokonce tvrdí, že její děti nevědí, „jak to je“ (řádek 18). Ze zvědavosti se tedy Diany ptám, jak se její dítě naučilo „cikánsky“ (řádek 19), na což mi odpovídá: „my na něj pořád mluvíme cikánsky“ (řádek 20). Vzápětí ale dodává: „ale většinu slov říkáme bulharsky“ (řádek 20). Tudiž, ačkoli Diana při komunikaci se svou rodinou používá romštinu, v tomto rozhovoru reprodukuje oficiální jednojazyčnou ideologii, když říká: „bulharština je důležitější (.) cikánsky se může naučit kdykoli“ (řádek 20). V tomto projevu lze pozorovat „epilingvistické napětí“ (Canut, 1998) mezi dodržováním oficiální ideologie a popisem každodenních praktik. Diana totiž střídavě mluví o „romštině“ (*romski*) a „cikánštině“ (*ciganski*), kterou na závěr nazývá *našija ezik* („náš jazyk“). Zájmeno „náš“ (*našija*) a to, k čemu odkazuje, nám umožňuje pochopit postoj, který Diana jako mluvčí romštiny zaujímá. Romština a bulharština jsou konstruovány jako koexistující, ale v kontextu užití oddělené jazyky. Bulharština je jazyk předepsaný ve škole a používán v komunikaci s učiteli, i když romskými, a romština je jazyk určený pro užití v domácím prostředí. Tento popis je v silném rozporu s posledním tvrzením: „některá slova mu říkáš cikánsky (.) některá bulharsky“ (řádek 20). Diana zde popisuje každodenní praxi, kdy jazyky navzdory oficiálnímu oddělení nejen koexistují, ale „mísí se“. Mezi oficiální ideologií a každodenní jazykovou praxí tak vzniká napětí.

Třetí rozhovor jsem vedla se Zarinou. Zarina pracovala během mého terénního výzkumu v CRDU jako sociální pracovnice a mediátorka v rámci projektu UNICEF. Dříve pracovala jako kulturní mediátorka pro Amalipe,¹¹ asi nejznámější a nejdůležitější romské sdružení v Bulharsku. Je velmi hrdá na to, že je Romka. Z tohoto důvodu se snaží i nadále používat romštinu a učit děti romské

11 <https://amalipe.bg/>

tradice a zvyky. Tento postoj otevřeně vyjádřila během kroužku s teenagery, kterého se zúčastnil můj vedoucí, když mě navštívil v terénu. Když můj profesor začal mluvit romsky, ačkoli oficiálním pravidlem centra bylo romštinu nepoužívat, Zarina okamžitě přešla do romštiny, ve které také oslovila děti, a hrdě prohlásila: „Musíme náš jazyk bránit“ (terénní poznámky, květen 2022). O několik týdnů později jsem s ní vedla rozhovor, který se odehrál v CRDU během přestávky. Na začátku mi Zarina vysvětlila, jak jsou jazykové praktiky v Kotli lokalizovány. Zde budu analyzovat tuto část rozhovoru:

1. ZAR *počti vsički:: hm hm : romski decata govornjat i dvata ezika (.) tova stava v detska ranna vazrast kogato decata sa ošte bebeta im se govori i na dvata ezika (.) i na romski (0.2) i na balgarski (.) ahb tova e stranno javlenie hm zaštoto nie se vodim kato bilingvist (.) nie učime dva ezika ednovremenno (0.2) počti vav vsički romski semejstva e taka (0.2) vav ežednevieto si i na rabota izpolzvam bAlgarski ezik zaštoto nie živeeme v bAlgarsko obštestvo i iskame da se sleem sas nego za da badem prieti (.) majčinija ezik izpolzvam poveče kogato sme vav kašti (.) i sme sas semejstvo (0.2) euh (0.2) nali na semejni exkurzii ili (0.2) kogato sme SAMI izpozvam majčinija ezik no kogato sme vav (0.2) euh (.) obkraženie na (.) poveče ot edin etnos (.) naprimer balgari turci: (.) nie izpolzvam balgarskija ezik (.) kogato sme na rabota sašto izpolzvam balgarskija ezik zaštoto ne e prieto da se govori na majčin ezik (.) ne e prieto da se govori na majčin ezik na rabotnoto mjesto (.) na obštestveni mesta (.) vav INSTitucii (.) ne (.) ne e pozvoleno (.)*

téměř všechny:: hm hm : romské děti mluví dvěma jazyky (.) to se děje v raném věku když jsou děti ještě miminka mluví se na ně oběma jazyky (.) romsky (0.2) i bulharsky (.) ah je to zvláštní jev hm protože jsme považováni za bilingvní (.) učíme se dva jazyky současně (0.2) téměř ve všech romských rodinách je to tak (0.2) v každodenním životě i v práci používáme bUlharštinu, protože žijeme v bUlharské společnosti a chceme s ní splynout či být přijati (.) mateřský jazyk používáme víc když jsme doma (.) a s rodinou (0.2) eh (0.2) na rodinných výletech nebo (0.2) když jsme SAMI používáme mateřský jazyk, ale když jsme v (0.2) eh (.) prostředí (.) více než jednoho etnika (.) například bulhaři turci: (.) používáme bulharštinu (.) když jsme v práci také používáme bulharštinu protože není přijatelné mluvit mateřským jazykem (.) není přijatelné mluvit mateřským jazykem na pracovišti (.) na veřejných místech (.) v INSTitucích (.) ne (.) není to dovoleno (.) oni nechťěj\
2. CAM *ne iskat*
3. ZAR *DA (.) ne im e prijatno nie da govorime na majčinija ezik*

ANO (.) není jim příjemné, když mluvíme mateřským jazykem

4. CAM	<i>na vas ili na drugite\</i>	vám nebo ostatním\
5. ZAR	<i>na drugite (.) hora koito sa (.)
instituciite (.) na tjab ne im e
priyatno da govorim na majciniija
ezik (.) na ROMSKI (.) zaštoto
TE NE GO RAZBIRAT</i>	ostatním (.) lidem kteří jsou
v institucích (.) jim není
příjemné když mluvíme
mateřským jazykem (.)
ROMSKY (.) protože TOMU
NEROZUMÍ
6. CAM	<i>ahHH za tova/</i>	ahHH kvůli tomu/
7. ZAR	<i>da (.) da vsički sme zadalženi
da govorime na balgarski ezik
vav (.) BALGARSKO obšttestvo
(.) majčin ezik izpolzvame vav
kvartala (.) ili kogato sme sabrani
(.) SAmo romi (.) togava izpolz-
vame (.) majčin ezik (.) ciganski
ezik (.) romski ezik</i>	ano (.) všichni jsme povinni
mluvit bulharsky v (.)
BULHARSKÉ společnosti (.)
mateřský jazyk používáme ve
čtvrti (.) nebo když se sejdou
(.) JEnom Romové (.) tak
používáme mateřský jazyk (.)
cikánský jazyk (.) romský jazyk
8. CAM	<i>ok (.) kak e po-dobre da kazvame\</i>	ok (.) jak je lepší mu říkat\
9. ZAR	<i>po-dobre prieto e da se kazva veče
ROMski ezik (.) ROMI a ne
cigani (.) taka kazva profesor euh
(0.2) kak mu beše imeto maj:</i>	je lépe přijímáno říkat
ROMský jazyk (.) ROMOVÉ
a ne cikáni (.) to říkal profesor
eh (0.2) jak se jmenoval:

(Zarina, Kotel, květen 2022)

Zarina říká, že „téměř všechny [romské] děti mluví dvěma jazyky“ (řádek 1), a to romsky a bulharsky. Důvodem je, že „jsme považováni za bilingvní (.) učíme se dva jazyky současně“ (řádek 1). Zarina evokuje odborný diskurz, který mohla slyšet na školení v CRDU nebo ve své předchozí práci v Amalipe, podle něhož jsou takzvané „menšiny“ chápány jako dvojjazyčné. Užití obou jazyků kontextualizuje: „v každodenním životě i v práci používáme bulharštinu, protože žijeme v bulharské společnosti a chceme s ní splynout“ (řádek 1), zatímco „mateřský jazyk používáme víc když jsme doma (.) a s rodinou [...] když jsme SAMI“ (řádek 1). Těmito výroky Zarina přejímá pozici Bulharky i Romky. Považuje se za Bulharku, protože žije v Bulharsku, a za Romku kvůli svému původu. Navíc použitím množného osobního zájmena „my“ – na rozdíl od výrazu „ostatní“, který jsem navrhovala já (řádek 4) – nemluví pouze za sebe, ale také za členy skupin, které reprezentuje. Můžeme si položit otázku, zda deiktické *naši* („naši“) odkazuje na všechny bulharské Romy, nebo spíše na Romy z Kotle, a zkoumat tak úroveň měřítka (Gal a Irvine, 2019), které zde lze použít. Bulharská socioložka Grekova (2009) připomíná, že:

„zejména v relativně malých osadách existuje rozdíl mezi způsobem uvažování, obrazem a postojem k Romům v bulharské národní společnosti a Romům jako místní komunitě nebo komunitám v rámci hranic konkrétní osady – mezi Romy a našimi Romy.“ (Grekova, 2009; překlad z anglického překladu autorky – pozn. red.)

Přivlastňovací zájmeno „naši“ zde funguje jako *shifter* (Jakobson, 1971; Silverstein, 1976), protože to, k čemu odkazuje, se mění podle daného kontextu interakce. Zarina oba jazyky lokalizuje: bulharština se používá v každodenním životě, například v práci, na společenských místech, v institucích (řádek 1), zatímco romština se používá doma s rodinou, nebo obecněji „když jsme SAMI“ (řádek 1), „ve čtvrti“ (řádek 7) a „když se sejdou (.) JEnom Romové“ (řádek 7). Vysvětluje mi také, že používání „mateřského jazyka“ je v institucích zakázáno „protože TOMU NEROZUMÍ“ (řádek 5). Hlavním důvodem je podle Zariny to, že jejich zaměstnanci chtějí mít dohled nad tím, co lidé říkají. Používání neoficiálních jazyků je nejen „nepřijatelné“, ale dokonce není „dovoleno“ (řádek 7), protože „jím není příjemné když mluvíme mateřským jazykem“ (řádek 7). Výsledkem je, že „všichni jsme povinni mluvit bulharsky v (.) BULHARSKÉ společnosti“ (řádek 7). Stupňování použitých výrazů odhaluje nátlakový charakter bulharské jazykové politiky, o níž se nejdříve dvakrát v mírnosti zmíní, aby ji nakonec zdůraznila včetně změny tónu hlasu. Zarina vyjádřením autoritativních postojů institucí připomíná institucionální diskurz, zejména ty formulované EU, o takzvaných „mateřských jazycích“, které jsou odsunuty do intimní sféry rodiny. Proto také říká, že mateřský jazyk nepoužívají v „prostředí více než jednoho etnika“ (řádek 1). Zarina tím vysvětluje, že oficiální politiku dodržuje nejen ona, ale i další příslušníci skupin, které reprezentuje (jak bulharští, tak kotelští Romové), kteří si tak usnadňují komunikaci a vzájemné porozumění v situacích, kdy je přítomno více než jedno takzvané „etnikum“ (řádek 1). Říká, že „když se sejdou (.) jenom Romové (.) tak používáme mateřský jazyk (.) cikánský jazyk (.) romský jazyk“ (řádek 7), čímž otevírá poměrně citlivou otázku, jak tento jazyk nazývat. Sama se opraví, když nejdříve mluví o „cikánském“ jazyce (*ciganski*) a hned poté o „romském“ (*romski*) jazyce. Na mou otázku, „jak je lepší mu říkat“ (řádek 8), odpovídá, že „je lépe přijímáno říkat romský jazyk“ (řádek 9), protože to tvrdí jistý známý profesor. Zarina zde evokuje řadu odborných diskurzů zástupců EU a romských aktivistů. Vyjadřuje tak obtíže s hledáním svého místa v rámci bulharské „makro-společnosti“ (Marushiakova a Popov, 1993), od níž se zároveň distancuje, aby mohla hájit práva skupiny, do níž, jak sama vnímá, patří.

B) Starší / Mladší generace

Další osou, kterou moje informátorky při budování svojí argumentace používaly, je odkaz na rozdíl v používání jazyků mezi starou a novou generací. Tento

argument vyslovila například Flora. Flora v době mé stáže pracovala v mateřské škole v Gradci jako hlavní učitelka, nyní se přestěhovala do Kotle. Náš rozhovor se odehrál pozdě odpoledne v CRDU, když jsme čekali na konec pracovní doby. Ještě vyplňovala formuláře a zprávy na počítači, ale byla tak laskavá, že si našla čas, aby mi odpověděla na otázky o tom, jak používá jazyky. Stejně jako Sara mi vysvětlila, že se také rozhodla mluvit se svými dětmi pouze bulharsky, aby jim usnadnila socializaci ve škole, ale také si uvědomila, že:

<p>1. FLO <i>taka po to'a način se izgubi ezika
(.) emi:: nn (.) ne znam zaštoto
(.) nne znam (.) taka</i></p>	<p>a takhle se ztrácí jazyk (.) no::
nn (.) nevím proč (.) nevím (.) je
to tak</p>
2. CAM <i>ti si rešila taka\</i>	vybrala sis to takhle \
3. FLO <i><(smee se)> da</i>	<(směje se)> ano
<p>4. CAM <i>ama za da gi e polesno na uchi-
lishte\</i></p>	<p>ale aby to pro ně bylo ve škole
jednodušší \</p>
<p>5. FLO <i>za da (.) da da (.) po (.) po
lesno e da i:: to idva kato parvi
(.) parvija ezik balgarskija (.)
posle tova (.) VTORIJA veče
idva romski kojto (.) TE pak go
razbirat nali:: i kogato izrastvat
veče go naučavat bez da (.) iskat
(.) prosto go naučavat</i></p>	<p>protože ano (.) ano ano (.)
víc (.) je to jednodušší ano a::
přichází první (.) první jazyk
je bulharština (.) potom (.)
DRUHÁ už přichází romština
kterou (.) ONI jí stejně rozumí
že ano:: a když vyrostou tak už
se ji naučí aniž by (.) chtěli (.)
prostě se ji naučí</p>
6. CAM <i>ot drugite</i>	od ostatních
7. FLO <i>da</i>	ano
<p>8. CAM <i>i sega:: decata::[.] nali sega
v momenta novoto pokolenie
koeto e decata (.) EUH (.)kato
tinejdžeri koito sa v momenta (.)
euh (.) povečeto izpolzvat (.) vav
Kotel govorjat (.) euh (.) povečeto
izpolzvat balgarski ezik (.) koito
poseštavat učilište redovno:: koito
(0.2) započvat veče da sa:: eh (.)
da nalagat poveče na balgarski
ezik (.) dori i pomeždu-si (.) ah
pak v Gradec čuvam (.) euh (.)
poneže tam nali na van s decata
izlizame i:: se zabirat po kraj nas
euh (.) eh tineidžari ot seloto eh:</i></p>	<p>a teď:: děti:: [.] že ano teď
v současnosti nová generace
což jsou děti (.) EH (.) jako ti
co jsou teď teenageři (.) eh (.)
oni víc (.) v Kotli mluví (.) eh
(.) většinou používají bulharšti-
nu (.) ti kdo pravidelně chodí
do školy:: ti (0.2) už začínají::
eh (.) používat víc bulharštinu
(.) i mezi sebou (.) ah zatímco
v Gradci slyším (.) eh (.) aspoň
tam že ano když jdeme ven
s dětmi a:: schází se kolem nás
euh (.) eh teenageři z vesnice
eh:</p>

9.	CAM	<i>ah kato dnes]</i>	ah jako dnes]
10.	FLO	<i>eh (.) da (.) pomeždu si (.) da povečeto obštuvat na romski (.) nešto go imat kato zakotvleno hm (.) samo na romski štoto VAV semeistvoto samo (.) na romski ezik govorjat (.) i večē decata i pomeždu si (.) idva kato njakakav specialitEt za da govorjat na balgarski ezik</i>	eh (.) ano (.) mezi sebou (.) většinou spolu mluví romsky (.) mají to nějak zakotvené hm (.) jen romsky protože V rodině (.) mluví jen romsky (.) a tak děti taky mezi sebou (.) je to jako nějaká dovednost mluvit bulharsky
11.	CAM	<i>DA ZA poo::</i>	ANO K tomu::
12.	FLO	<i>njakakva kato (.) da <(usmihva se)></i>	něco jako (.) ano <(usmívá se)>

(Flora, Kotel, květen 2022)

Flora mi popisuje, jak se mnoho rodičů, jako je ona, rozhodlo se svými dětmi nemluvit romsky. Poznává, že existuje propast mezi jazykovými zvyklostmi starší generace (rodičů a prarodičů) a té mladší (děti a teenagerů), která romštinu téměř nepoužívá. S lítostí si všímá, že „takhle se ztrácí jazyk [...] nevím proč“ (řádek 1). Tuto ztrátu dále nevysvětluje, jen dodává, že jedním z důvodů je, aby děti měly ve škole méně potíží, protože „je to jednodušší ano a:: přichází první (.) první jazyk je bulharština (.) potom (.) DRUHÁ už přichází romština kterou (.) ONI jí stejně rozumí že ano:: a když vyrostou tak už se jí naučí aniž by (.) chtěli (.) prostě se jí naučí“ (řádek 5). Flora zde reprodukuje oficiální *ordre de la langue* („pořadí jazyků“, Canut, 2021), v němž je bulharština na vrcholu hierarchie jako vyučovací jazyk a oficiální jazyk země. Na druhém místě jsou takzvané „mateřské jazyky“, mezi něž patří i romština. Flora tvrdí, že děti, které označuje indexem „ONI“ (řádek 5), mají pasivní znalost romštiny, protože se jí samovolně učí při socializaci s jinými generacemi. Když popisuje své zkušenosti jako učitelka v mateřské škole v Gradci, určuje „osu diferenciacie“ (Gal a Irvine, 2019) nejen mezi starší a mladší generací, ale také mezi místy: městem Kotel a vesnicí Gradec. Tento proces by se dal nazvat „jazykovou geografizací“ (Panis, 2017).¹² Když mluví o teenagech,

12 Panis popisuje tento proces následovně: „Proces jazykové geografizace zdůrazňuje mnohost možných identifikací mluvčího subjektu, protože popisuje fluktuaci těchto identifikací prostřednictvím změn měřítka, které vedou k zařazení subjektu do nových skupin, které byly samy o sobě dříve vytvořeny v předchozích projevech. Zdůrazňuje možnost mluvčích subjektů odmítnout zařazení v prostorech nebo skupinách, které jim byly připsány. Umožňuje zachytit vlastní diskursivní vřazení mluvčího subjektu do prostorové skupiny, jakož i kontinuální rekonstrukci této skupiny, která je poté přenesena do nového prostoru v závislosti na volbě skupiny, ve vztahu ke které se mluvčí subjekt umísťuje v daném okamžiku a sám sebe buduje“ (Panis, 2017, s. 133; překlad z anglického překladu autorky – pozn. red.).

upřesňuje, že: „ti (0.2) už začínají: eh (.) používat víc bulharštinu (.) i mezi sebou (.) zatímco v Gradci slyším (.) euh (.) aspoň tam že ano když jdeme ven s dětmi a: schází se kolem nás eh (.) eh teenageři z vesnice“ (řádek 8). Na základě svých osobních zkušeností učitelky (která nechává děti hrát si na dvoře před mateřskou školou nebo potkává místní teenagery a všimá si, že mluví romsky) tvrdí, že mezi faktory, které by mohly ovlivnit, zda používají bulharštinu nebo romštinu, patří místo původu, školní docházka a také rodinné návyky, jak dodává později: „mají to nějak zakotvené hm (.) jen romsky protože V rodině mluví jen (.) romsky (.) a tak děti taky mezi sebou (.) je to jako jistá odbornost mluvit bulharsky“ (řádek 10). Flora popisuje, jak teenageři v Gradci mezi sebou mluví romsky, protože v jejich rodinách se používá pouze romština, tudíž je v nich tento jazyk jaksi „zakotven“. Metaforu „zakotvení“ používá také Silverstein (2022) v lingvistické antropologii, když spojuje jazykové formy vyjádření se specifickým sociálním kontextem, ve kterém se užívají. Flora pak uznává, že používání bulharského jazyka by se pro teenagery v Gradci mohlo stát něčím jako potvrzením úspěchu či výjimečnosti (Bourdieu, 1979), související se statusem někoho, kdo má určitou „dovednost“ (řádek 10) řádně ovládat oficiální jazyk. Její tón a rozpačitý smích však prozrazují, že o sociolingvistickém portrétu, který se mi snaží předložit, není zcela přesvědčena, protože při své práci a interakci s mladými lidmi v Gradci takovou „ideální“ situaci nezažívá. Je taky možné, že se kvůli mně jen snaží dodržet oficiální rozdělení jazyků a kontextu jejich užití - vystupují jako výzkumnice, která studuje a analyzuje sociolingvistické praktiky v institucionálním prostředí, zastupuje instituci (univerzitu) a pochází ze zahraničí.

C) Vysoký / nízký registr, kultivovanost / nekultivovanost

Poslední rozhovor, který jsem vedla s Katerinou, se dotýká poslední z výše uvedených „os diferenciacie“ (Gal a Ivine, 2019): nízké a vysoké registry (Agha, 2004),¹³ které v diskurzu Kateriny označují „kultivovanost“. Katerina se narodila a vyrostla ve čtvrti Nadežda ve Slivenu a do Kotle se přestěhovala za manželem. Je to velmi silná a nezávislá žena, která od mládí pracovala v různých zaměstnáních, mimo jiné jako stavební dělnice. To je jeden z důvodů, proč se na ni její spolupracující z CRDU často spoléhají, když je třeba vykonat fyzickou práci, a s humorem říkají, že „je jako chlap“. Katerina mi vysvětluje, co jako sociální pracovnice každý den dělá a jak při práci *na teren* („v terénu“), jak se v CRDU říká práci sociálních pracovníků a mediátorů, často přechází z bulharštiny do romštiny:

13 Agha definuje „jazykové registry“ jako „jazykový repertoár, který je uvnitř dané kultury spojován s konkrétními společenskými praktikami a s osobami, které je využívají“ (Agha, 2004, s. 24).

1. CAT *zaštoto po po-lesnija način (.) i može bi tova:: e edin variant kojto (0.2) nali (.) edin plus (.) plus e štoto te poveče se otpuskat (.) samoto naselenie (.) koeto da rabotiš sas tjab (.) nali (.) čuvstvovat se v svoi vodi* protože je to jednodušší (.) a možná to je:: jedna varianta která (0.2) že ano (.) jedno plus (.) plus je, že se víc uvolní (.) samo obyvatelstvo (.) se kterým pracuješ (.) že ano (.) cítí se jako mezi svými
2. CAM *da (.) saštoto nivo* ano (.) na stejné úrovni
3. CAT *da (.) na edno i sašto nivo (.) i kogato govoriš po po-prostiya način (.) te poveče te razbirat (.) njama kak da govoriš te:: prikazki (.) nali (.) toj njama da te razbira parvo (.) nito e učen nito ništo (.) i po dobrija variant e taj ano (.)* ano (.) na stejné úrovni (.) a když mluvíš jednodušeji (.) rozumí ti lépe (.) nedají se [jim] vyprávět takové:: oficiální řeči (.) že ano (.) zaprvé ti nebudou rozumět (.) ani nic nestudovali (.) lepší je to takhle (.)
4. CAM *hm hm (.) ama posle kogato e:: ot njakolko pati se sreštate ti prodalžavaš s romski ili:: hm hm (.)* hm hm (.) ale potom e:: když už se setkáte několikrát pokračuješ romsky nebo:: hm hm (.)
5. CAT *ami (.) i dvata ezika se izpolzvat (.) i dvata ezika se izpolzvat (.) malko ot malko se priznajat (.) razbirat* no (.) používají se oba jazyky (.) oba jazyky se používají (.) postupně se poznávají (.) rozumějí
6. CAM *ama vie razbirate* ale vy rozumíte\
7. CAT *emi (.) da (.) dolu-gore (.) se razbirat neštata (.) no trjabva da se povtarime da se razbirem na na:: no (.)* ano (.) víceméně (.) rozumíme (.) ale musíme opakovat, abychom si rozuměli:: no (.)
8. CAM *poveče]* víc]
9. CAR *ciganski* cikánsky
10. CAT *no te izpolzvat balgarski (.) izpolzvat balgarski* ale oni používají bulharštinu (.) používají bulharštinu
11. CAM *i:: vašto:: sašto sega ti predi malko kazvaš romski i sega kazvaš ciganski (.)* a:: tvoje:: taky teď a chvilku předtím jsi říkala romština a teď říkáš cikánština (.)
12. CAT *to e edno i sašto]* to je totéž]
13. CAM *sašti ezik* stejný jazyk\

14. CAT	<i>njakoj da (.) njakoj (0.2) k'de da znam\ na tjah im e obidno da kažad če sa cigani (0.2) na njakoi hora (.) naprimer (.) da rečem Diana naprimer (.) nejja e strah da kažad (.) če e ciganska (.) i kazva „az sam rom“</i>	někdo ano (.) někdo (0.2) jak to mám vědět \ jim připadá urážlivě říct že jsou cikáni (0.2) některým lidem (.) například (.) řekněme Dianě například (.) ona se bojí říct (.) že je cikánka (.) a říká „já jsem romka“
15. CAM	<i>ahh</i>	ahh
16. CAT	<i>po dokumenti</i>	na papíře
17. CAM	<i>da oficialni</i>	ano oficiálně
18. CAT	<i>naprimer (.) da se opredeliš kato etnos (.) piši romi (.) ne e opisano cigani (.) razbiraš li\ njakoi hora predpočitat (.) da kazvat romi</i>	například (.) když určuješ svou etnicitu (.) píše se romové (.) není tam uvedeno cikáni (.) rozumíš\ někteří lidé dávají přednost (.) říkat romové
19. CAM	<i>hm</i>	hm
20. SAR	<i>gitanos</i>	gitanos
21. CAM	<i>i sašto no tam e druga (.) druga daržadva ama po dokumenti (.) oficialno::</i>	a také ale tam je jiná (.) jiná země ale na papíře (.) oficiálně::
22. CAT	<i>da</i>	ano
23. CAM	<i>no vie na praktika kvo izpolzovate poveče kato ime</i>	ale vy v praxi používáte častěji jaké označení
24. CAT	<i>VSE- ki kakto se opredeli (.) njakoi kato romà</i>	KAždý jak si sám určí (.) někteří jako romové
25. CAM	<i>a ti\</i>	a ty\
26. CAT	<i>ami (.) ciganka sam/</i>	no (.) já jsem cikánka/
27. CAM	<i>hm hm hm</i>	hm hm hm
28. CAT	<i>ciganka</i>	cikánka
29. CAM	<i>tebe ne e::</i>	ty nejsi::
30. CAT	<i>ne e problem da se kažad če sam ciganka</i>	nemám problém říct že jsem cikánka

(Katerina, Kotel, červen 2022)

Podle Kateriny se při přechodu z bulharštiny na romštinu během práce „v terénu“ (*na terenu*) „samo obyvatelstvo (.) se kterým pracuješ“ (řádek 1) cítí už při prvním setkání „jako mezi svými“ (řádek 1), protože – jak jsem dodala na základě předchozího rozhovoru s jinou kolegyní – si připadají „na stejné úrovni“ (řádky

2 a 3). Odborný termín *naselenie* („obyvatelstvo“) je v oficiálním diskurzu často spojován s domnělým „etnickým“ charakterem, jako například ve výrazu „romské obyvatelstvo“ (*romskoto naselenie*), který Romové kategorizuje a odděluje od zbytku Bulharů. Katerina ho používá, protože se s ním setkala jak v oficiálních diskurzích prezentovaných v médiích, tak v práci, kde se odborné diskurzy šíří na školeních a ústy ředitelky. Navzdory oficiální ideologii, která rozlišuje mezi úředním jazykem (bulharštinou) a takzvanými „mateřskými jazyky“, které odsouvá do soukromé sféry rodiny a citů, mi však moje kolegyně vysvětluje, že i v oficiálním prostředí, jako je pracoviště, je volba jazyka – a registru (Agha, 2004) – kontextuální. Závisí na situaci, ve které se nacházíte, a na lidech, se kterými komunikujete. Platí to zejména při terénní práci, kde jazyk slouží jako komunikační nástroj, který je třeba přizpůsobit lidem, s nimiž jste v kontaktu. Katerina na základě své vlastní zkušenosti poznamenává, že „když mluvíš jednodušeji (.) rozumí ti lépe“ (řádek 3), což je důležité jednak proto, že jí to usnadňuje práci, a jednak proto, že se lidé, s nimiž se setkává, cítí komfortněji. Vysvětluje mi, že po prvním setkání bulharštinu a romštinu často střídá, aby se vzájemně „postupně“ poznali a porozuměli si (řádek 5).

Zeptala jsem se jí na vesnici Jablanovo, ležící severně od Kotle, kde žije mnoho Turků. Katerina mi vysvětlila, že na rozdíl od Gradce a Padareva (dvou vesnic jižně od Kotle se smíšeným romským a neromským obyvatelstvem), kde je romština víceméně stejná, je v této vesnici komunikace s místními obtížnější. Zaujalo mě, že Katerina a její dvě kolegyně Sara a Carla, které do rozhovoru občas vstupovaly, střídají označení *romski* („romský“) a *ciganski* („cikánský“) pro jazyk lidí, s nimiž pracují. Požádala jsem je proto o vysvětlení: „předtím jsi říkala romština a teď říkáš cikánština“ (řádek 11). Katerina mě přerušila: „to je totéž“ (řádek 12). Na mou otázku, zda se jedná o „stejný jazyk“ (řádek 13), odpověděla souhlasně a poznamenala, že některým lidem „připadá urážlivé říct, že jsou cikáni“, například Diana „se bojí říct (.) že je cikánka (.) a říká, já jsem romka“ (řádek 14). Ptám se, zda i „na papíře“ (řádek 16), tedy „oficiálně“ (řádek 17), jak upřesňuje Katerina, kdy „určuješ svou etnicitu (.) píše se romové (.) není tam uvedeno cikáni“ (řádek 18) a „někteří lidé dávají přednost (.) říkat romové“ (řádek 18) nebo, jak říká Sara s odkazem na Španělsko, kde dříve nějakou dobu žila, „gitanos“ (řádek 20). Na druhou stranu, v každodenním životě si to každý „sám určí“ (řádek 24), a sama Katerina říká: „já jsem cikánka“ (řádek 26) a „nemám problém říct že jsem cikánka“ (řádek 30). Katerina mi vysvětluje, že pro ni mají označení „Rom“ a „Cikán“ stejný význam, liší se pouze uživateli a kontextem použití. První označení se používá v dokumentech a oficiálních situacích. Lidé ho používají ze strachu, aby nevypadali jako „Cikáni“. Druhé označení používá ona sama, protože v něm nevidí problém. Lze tedy předpokládat, že Katerina považuje volbu prvního termínu na místo druhého za důsledek strachu z odhalení, který může mluvčí pociťovat v sociálním kontextu, protože termín „Cikán“ má historicky negativní

konotaci, zatímco termín „Rom“ je neutrálnější, a proto se používá v oficiálních kontextech. V další části rozhovoru však moje kolegyně určitým způsobem obrací významy a neutralizuje termín *Ciganka* („Cikánka“) jako důsledek postoje, v němž se sama poznává, tedy nestydět se říct: „no (.) já jsem cikánka [...] nemám problém říct že jsem cikánka“ (řádek 26, 30). Katerina tím zpochybňuje oficiální diskurz, podle kterého je „Rom“ správný termín, který by měli používat jak Romové, tak Neromové, a „Cikán“ je urážlivé a negativní exonymum, které Romům dali gadžové (*gadže*). Z jejího pohledu je to spíše naopak. Označení „Rom“ jim bylo vnuceno „intelektuály“, s nimiž se Katerina neztotožňuje, zatímco označení *Ciganka* používá v každodenním životě ona a většina lidí, s nimiž komunikuje. Nechci se zde pouštět do hluboké diskuze. Pouze pozoruji, jak moje kolegyně reaguje na oficiální diskurz tím, že se identifikuje se slovem „Cikánka“, a dodává mu tak důstojnost a neutrální význam. Na druhou stranu je však třeba vzít v úvahu, že takový postoj může být důsledkem oficiálního diskurzu, kategorizace a politiky, které častěji používají slovo „Cikáni“ než „Romové“. Dané exonymum (viz Marushiakova a Popov, 1993) se tudíž stalo natolik zavedené a veřejně uznávané, že si ho tak označovaní lidé osvojili.

5 Závěr

Ve slavné přednášce s názvem „Jednojazyčnost druhého“ filozof Jacques Derrida zkoumá pocity mluvícího subjektu, který žije v koloniální situaci a je nucen přijmout jazyk kolonizátora (Derrida, 1996). Inspirován publikací „Dvojazyčná láska“ marockého sociologa Abdelkebira Khatibiho zkoumá svou osobní zkušenost jako alžírský Francouz židovského původu, jehož „mateřským jazykem“ je francouzština, jazyk náhradní, vnucený koloniální vládou. Svou zkušenost porovnává se zkušeností Khatibiho, který žil ve stavu diglosie, kdy francouzština byla jazykem používaným na veřejnosti, v písemné komunikaci a ve školním vzdělávání, zatímco marocká arabština, jeho mateřský jazyk, byla jazykem mluveným, používaným v rodině. Oba vyjadřují antinomii „mluvíme jen jedním jazykem, nikdy nemluvíme jen jedním jazykem“ (Derrida, 1996, s. 11). Jediným oficiálně uznávaným jazykem je totiž jazyk kolonizátora, zatímco místní jazyky jsou buď zcela vytlačeny, nebo se používají pouze v intimní sféře rodiny a domácnosti.

Po přečtení a analýze výpovědí mých respondentek a s přihlédnutím k bulharské jazykové politice v druhé polovině komunistické éry by bylo možné i v tomto případě hovořit o diglosii. Moje respondentky totiž vyjadřují vůli alespoň veřejně přistoupit na jednojazyčnou ideologii, aby se ony a jejich děti lépe „integrovaly“, protože bulharský jazyk umožňuje přístup ke vzdělání a vzdělání k národnosti. Jistě, nejedná se o koloniální situaci, ale i zde vidíme prvky nadvlády: komunistické úřady měly za úkol vymazat všechny známky odlišnosti,

ať už jazykové, náboženské, ale i stylové (v odívání a hudbě). Bulharština byla a stále je jediným jazykem země. Místní jazyky byly seřazeny do hierarchického žebříčku a byl vybrán ten, kterým hovoří „většina“ obyvatelstva, tedy ta část obyvatelstva, která byla zvolena jako „ikona“ celku (pravoslavní křesťané, bulharsky mluvící). Bulharština je jazyk, který se děti učí, aby byla usnadněna jejich „integrace“ ve škole. Většina mých kolegů se sama rozhodla, že se svými dětmi nebude mluvit romsky. Měla jsem příležitost pozorovat, jak moje respondentky v epilingvistických diskurzích (Canut, 1998; 2000) využívají kategorie „mateřského jazyka“ k popisu intimní sféry rodiny a jak reprodukují oficiální rozdělení sociálních prostorů na soukromé a veřejné, což, jak poznamenala Gal (2005), je vysoce ideologická dichotomie, která by měla být historizována. Tato dichotomie se dodnes objevuje v každodenních diskurzích s tímto účinkem:

„interakční efekt veřejného a soukromého je vytvářen odlišujícími interakčními praktikami, které jsou samy interpretovány prostřednictvím jazykové ideologie, která vytváří (předpokládá) hodnoty a kulturní obrazy chápané jako charakteristické – emblematické, ikonické – pro veřejné a soukromé“ (Gal, 2005, s. 24).

Tato ideologie má reálný dopad na jazykové praktiky mých respondentek, protože většina z nich se rozhodla se svými dětmi nemluvit romsky. Některé, jako například Katerina, ji však zpochybňují, a to nejen tím, že přecházejí z bulharštiny na romštinu i na pracovišti, ale také tím, že zpochybňují samotný název jazyka (romština) a postoj některých svých kolegů, kteří mluví na veřejnosti pouze bulharsky a snaží se popřít svůj romský původ, aby působili jako „plnohodnotní občané“. Je zde možné vidět počátek kontradiskurzu? Jde o projev vůle k emancipaci? Prozatím můžeme pouze říci, že moje respondentky čelí stejné antinomii, jakou prožíval Derrida (1996), protože stále žijí s důsledky silné jednojazyčné politiky komunistické éry. Z rozhovorů v centru lze však usuzovat, že aktérství se spíše než v metadiskurzích projevuje v každodenní praxi, v níž jsou jednotlivé jazyky zaměňovány.

Z angličtiny přeložil Martin Babička

Literatura

- Agha, A. (2004). Registers of language. In A. Duranti (Ed.), *A companion to linguistic anthropology* (s. 23–45). Blackwell.
- Belova, G. a Georgieva, G. (2021). Multicultural Europe: The case of Bulgaria. *International Journal of Multiculturalism*, 2(1), 37–49.
- Boutet, J., Fiala, P. a Simonin-Grumbach, J. (1976). Sociolinguistique ou sociologie du langage? *Critique : revue générale des publications françaises et étrangères*, 344, 68–85.
- Bourdieu, P. (1979). *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Éditions de Minuit.
- Canut, C. (1998). Pour une analyse des productions épilinguistiques. *Cahiers de praxématique*, (31), 69–90.
- Canut, C. (2000). Subjectivité, imaginaires et fantasmes des langues: la mise en discours “épilinguistique”. *Langage et société*, (3), 71–97.
- Canut, C. (2007). *Le discours épilinguistique en question. Les linguistes et la norme*. Peter Lang.
- Canut, C. (2021). Introduction. In C. Canut, *Provincialiser la langue. Langage et colonialisme* (s. 11–20). Amsterdam éditions.
- Canut, C., Jetchev, G. a Nikolova, S. (2016). *Mise en scène des Roms en Bulgarie. Petites manipulations médiatiques ordinaires*. Pétra.
- Canut, C., Danos, F., Him-Aquilli, M. a Panis, C. (2018). *Le langage, une pratique sociale. Éléments d'une sociolinguistique politique*. Presses Universitaires de Franche-Comté.
- Derrida, J. (1996). *Le monolinguisme de l'autre*. Galilée.
- Gal, S. (2005). Language ideologies compared: Metaphors and circulations of public and private. *Journal of Linguistic Anthropology*, 15(1), 23–37.
- Gal, S. a Irvine, J. T. (2019). *Signs of difference: Language ideology in social life*. Cambridge University Press.
- Grekova, M. (2009, duben). *Maltsintsva v grada. Romite varv Sofia: ot isolatsiya kam integratsiya*. Seminar_BG. <https://www.seminar-bg.eu/rcss/136-43.html>
- Heller, M. (2002). *Éléments d'une sociolinguistique critique*. Didier.
- Ilieva, I. (2008). La protection juridique des personnes appartenant à des minorités en Bulgarie. *Hommes et Migrations*, (1275), 32–39.
- Jakobson, R. (1971 [1957]). Shifters, verbal categories, and the Russian verb. In R. Jakobson, *Selected writings, Volume II, Word and language* (s. 130–147). De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110873269>
- Kazalarska, S. (2006). Imalo edno vreme... Kotel. *Kritika i hymanism*, 20(1), 283–302.

- Kratunkova, R. (2016, 28.prosinec). *Moyat grad ne e tvoyat. Kak politikata sazdade getoto*. Marginalia.
<https://www.marginalia.bg/kak-politikata-sazdade-getoto/>
- Lemon, A. (2000). *Between two fires: Gypsy performance and Romani memory from Pushkin to post-socialism*. Duke University Press.
- Marushiakova, E. a Popov, V. (1993). *Tsiganite v Bulgariya*. Izdatelstvo „Klub 90“.
- Marushiakova, E. a Popov, V. (2004). Muslim minorities in Bulgaria. In J. Blaschke (Ed.), *Migration and political intervention: Diasporas in transition countries* (s. 18–32). Parabolis.
- Marushiakova, E. a Popov, V. (2017). Politics of multilingualism in Roma education in early Soviet Union and its current projections. *Social Inclusion*, 5(4), 48–59.
- Milanova, M. (2022). *Effets des politiques et des idéologies linguistiques sur les pratiques langagières et discursives des minorités en Bulgarie et en France* [Dizertační práce]. Université de Paris Cité, Université de Sofia “Kliment Ohridski”.
- Občina Kotel. (n.d.). *Sotsialna politika i zdrave*.
<https://kotel.bg/socialna-politika-i-zdrave/crdu/>
- Ort, J. (2022). *Facets of a harmony. The Roma and their locatedness in eastern Slovakia*. Karolinum Press.
- Panis, C. (2017). Processus de géographisation linguistique et identification multiple au Burkina Faso. *Langage et société*, 159(1), 117–138.
- Pashova, A. (2005). „Vsitchki tsigani da se preobrawyat v bulgari.“ Politiki na totalitarnata vlast kam romite v Balgaria (1944–1989). In *Obshtestveno podpomagane i socialna rabota v Balgaria. Istorya, institutsii, ideologii, imena* (s. 172–199). Universitetsko idatelstvo „Neofit Rilski“.
- Piasere, L. (2007). *L'etnografo imperfetto. Esperienza e cognizione in antropologia*. Laterza.
- Salvatore, C. (2026) Reclaiming folk in discourses about music. Kotel Roma's strategies against antigypsyism. *Critical Romani Studies*, 8(1), 154–172. <https://doi.org/10.29098/crs.v8i1.200>
- Silverstein, M. (1976). Shifters, linguistic categories and cultural descriptions. In K. Basso a H. A. Selby (Eds.), *Meaning in anthropology* (s. 11–55). University of New Mexico Press.
- Silverstein, M. (1979). Language structure and linguistic ideologies. In P. R. Clyne, W. Hanks a C. Hofbauer (Eds.), *The elements: A parasesion on linguistic units and levels* (s. 193–247). Chicago Linguistic Society.
- Silverstein, M. (2023). *Language in culture, lectures on the social semiotics of language*. Cambridge University Press.
- Sokolová, V. (2005). Planned parenthood behind the curtain: population policy and sterilization of romani women in communist Czechoslovakia, 1972–1989. *The Anthropology of East Europe Review*, 23(1), 79–98.

- Stoyanova, P. (2017). *Tsiganite v vreme na sotsyalisma. Politikata na balgarska derzhava kam tsiganskoto maltsinstvo (1944–1989)*. Paradigma.
- Tabouret-Keller, A. (2003). La langue maternelle, une carrefour de metaphores. *Diaspora. Histoire et sociétés*, (2), 21–35.
- Woolard, K. (1998). Language ideology as a field of inquiry. In P. Kroskrity, B. Schieffelin a K. Woolard (Eds.), *Language ideology. Theory and practice* (s. 3–47). Oxford University Press.